

İle BİRİMİNİN DİLBİLGİSEL DERECELERİ

Meltem CAN*

Öz. Dil birimleri sahip oldukları dilbilgisel derece veya derecelere göre dil sisteminde yerlerini alır ve kullanılırlar. Her bir birimin derecesi içerdiği anlam, fonolojik, biçim, yapı, işlev ve sözdizimi özelliklerine göre isim ya da fiilden ek derecesine kadar farklılıklar gösterebilir veya birim yalnızca durum eki ya da zarf, edat gibi sınırlı dereceye sahip olabilir. Bu çalışmada ile biriminin dilbilgisel dereceleri incelenmiştir. Öncelikle dilbilgisel derece kavram alanı ve özellikleri açıklanmıştır. Daha sonra birimin bağlaç, edat ve durum eki dereceleri biçim-sözdizimsel yönetime göre değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Dilbilgisel Derece, Bağlaç, Edat, Durum Eki, 'İle' Biriminin Dilbilgisel Dereceleri

Grammatical Degrees of the 'İle' Unit

Abstract: Language units take their place and are used in the language system according to the grammatical degree or degrees they possess. The degree of each unit may vary from noun or verb to suffix according to its meaning, phonological, form, structure, function and syntax or a unit can only have limited degree, such as a case suffix or an adverb or postposition. In this study, the grammatical degrees of the unit 'İle' are analyzed. First, the grammatical degree concept area and its features are explained. Then, the degree of conjunction, postposition and case suffix of the unit is evaluated according to the morpho-syntactic method.

Keywords: Grammatical Degree, Conjunction, Postposition, Case Suffix, Grammatical Degrees of the Unit 'İle'.

Giriş

Dil sistemini oluşturan dil birimleri kapsadıkları biçimsel, biçim-sözdizimsel, işlevsel ve anlamsal içerikleriyle farklı dilbilgisi derecelerine sahiptirler. Birimlerin bu dilbilgisi dereceleri hem söylem yapıda hem de sözdiziminde nasıl ve ne şekilde ya da şekillerde kullanılmaları gerektiğini belirler. Türk dili birimlerinden olan *ile* bu bağlamda bağlaç, edat, durum eki gibi çeşitli kullanımlarıyla farklı dilbilgisi derecelerini yansıtan birimlerdenidir. Dilbilgisiyle ilgili çalışmalara bakıldığında *ile*'nin çeşitli başlıklarda ve dilbilgisi kategorileri altında değerlendirildiği görülür. Bunun nedeni birimin sahip olduğu farklı dilbilgisi derecelerinden kaynaklanmaktadır. Aslında her bir çeşitli başlık ve kategori altındaki değerlendirmeler birimin başka bir dilbilgisi derecesini göstermektedir.

Ergin, bağlaçları edat başlığı altında değerlendirdiğinden *ile*'yi buna göre önce bağlama edatları bölümünde sıralama edatları alt başlığında *ve*, *dahi*'yle birlikte ele alarak *ile* için belli başlı Türkçe sıralama edatlarından olduğunu, aslında son çekim edatı olup sonradan bağlama edatı olarak da kullanılmaya başlandığını belirtir. Daha sonra "son çekim edatları" bölümünde vasıta ve beraberlik belirten *birlikte* birimiyle beraber

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Tekirdağ/TÜRKİYE. E-posta: mcan@nku.edu.tr / ORCID No: 0000-0002-7431-1149.

değerlendirir. Araç durum eki kullanımında edattan araç durum eki görevine geçtiğini bundan dolayı da kendinden önce ilgi durum eki alabildiğini söyler (1958, s. 317, 331, 332, 211, 213).

Hacıeminoğlu, “çekim ve bağlama edatları” başlıkları altında değerlendirir. Birimin -/A eklemiş biçimini artık bir hal eki olmasından dolayı çalışmasına dahil etmediğini, bağlama ve çekim edatı olarak kullanılmasının aşağı yukarı birbirinin aynı olduğunu ifade eder (1971, s. 45, 46, 160).

Banguoğlu, “takılar”, “ulama bağlamaları” ve “dış çekim halleri” başlıklarında inceler (2007, s. 385, 390, 329). Bu başlıklar altında birimin edat, bağlaç ve durum eki derecelerinden söz etmektedir.

Gencan, “ilgeç” ve “bağlaç” kategorileri altında değerlendirir, ad çekiminde değerlendirmez. İlgeç bölümünde birimin sözcükler ya da kavramlar arasında “aracıyla” anlamlı ilgiler kurduğunu belirtir. Eşit sözcükler ya da kavramlar arasında bulunduğu bağlaç, görevdeş olmayan öğeler arasında anlam ilgisi kurduğunda ise ilgeç olduğunu ifade eder (1971, s. 362, 386).

Korkmaz, birimi “edat”, “bağlaç” ve “durum eki” başlıkları altında işlev, görev ve anlamlarına göre ele alır (2009, s. 317, 1070, 1072, 1104, 1105). Eker, “durum ekleri”, “edatlar” ve “bağlama edatları” altında değerlendirir (2002, s. 280, 305, 307, 360).

Atabay, Kutluk ve Özel, “ilgeç” ve “bağlaç” başlıkları altında değerlendirir, durum eklerinde *ile*’yi almazlar. Edat görevi için sık kullanıldığını, “birlikte olma”, “beraberlik” anlamlarını taşıdığını; bağlaç görevi için görevdeş sözcükleri birbirine bağladığını ve bağlacıyla aşağı yukarı aynı görevi yaptığını, kendinden önceki cümleye bağlanabileceğini belirtirler. Edat görevinde kullanıldığında sözcükler arasında anlam ilgisi kurduğunu, bağlama görevinin olmadığını söylerler (1983, s. 138, 155).

Demir ve Yılmaz, “enklitler”, “bağlaçlar” ve “son takılar” başlıkları altında değerlendirirler, “hal ekleri” bölümünde söz etmezler (2010, s. 195, 224, 225).

Göksel ve Kerslake, “diğer isim çekim işaretleyicileri”, “karşılıklı yapılar”, “sıralanmış özneler”, “durum eki almamış ya da ilgi durum eki almış son çekim edatları”, “ekleyiciler” bölümlerinde incelerler (2005, s. 67, 121, 138, 215, 216, 441).

Lewis, “durum eksiz veya ilgi durum ekiyle birlikte kullanılan birincil son çekim edatları”, “bağlaçlar” ve “parçacıklar” bölümünde değerlendirir, durum eklerinde *ile*’den bahsetmez (2000, s. 83, 84, 205). Underhill, “durum eksiz veya ilgi durum ekiyle birlikte kullanılan birincil son çekim edatları” başlığı altında değerlendirir (1976, s. 159, 160).

Kornflit, “bağlaçlar” bölümünde “birliktelik”, “sıralama ifade eden araçlar” alt başlığında, “yalın veya ilgi durumu atayan son çekim edatları”, “durum eki gibi davranan klitik parçacığı” ve “diğer klitikler” bölümlerinde inceler (1997, s. 115, 423, 424, 214, 439).

Bu çalışmada *ile* biriminin dilbilgisi derecelerinden bağlaç, edat ve durum eki dereceleri incelenecektir. Birimin bu derecelerine geçmeden önce dilbilgisel derece kavram alanı ve özellikleri belirtilecek, sonra dilbilgisel derece tespit etmede kullanılan Lehmann’ın biçim-sözdizimsel yöntemi açıklanacaktır. Birimin derecelerini tanımlayan örnekler *Türkçenin Ulusal Derlemi*’nden (TUD) alınmıştır.

1. Dilbilgisel Derece

Bir dil yapısının dilbilgisel derecesi dilbilgiselleşme süreci içerisinde gerçekleşmektedir. Buna göre dilbilgiselleşme, bağımsız bir dil birimin zamanla geçirdiği fonolojik, morfolojik, anlamsal ve sözdizimsel süreçler neticesinde dilbilgisel derecesinin artmasıyla bağımlı bir birim olmasını, dilbilgisel, bağımlı bir birimin ise yine zaman içerisinde geçirdiği bu süreçlerle dilbilgisel derecesinin daha çok artmasıyla daha

çok bağımlı bir birim haline gelmesini açıklayan süreçtir. İster sözcüksel isterse dilbilgisel herhangi bir dil birimin çeşitli kullanımlarına bağlı olarak anlamsal karmaşıklığını, pragmatik önemini, sözdizimsel özgürlüğünü, sesbilimsel özelliklerini kaybettiği aynı zamanda evrimsel bir süreçtir (Heine ve Reh, 1984, s. 15).

Dilbilgiselleşme, birimin dil yapısına bağlılığının veya bağımlılığın artmasını açıklamaya çalışmasından dolayı anlamsal bir süreçten ziyade biçim-sözdizimsel bir süreçtir. Bu yüzden dilbilgiselleşme süreci anlamsal ölçütler yerine birimin dilbilgisel derecesinin seviyesi ile ölçülmelidir. Bu ölçüm de birimin biçim-sözdizimsel yapısı ile ilgilidir (Lehmann, 2015, s. 192). Birimin biçim-sözdizimsel yapı özelliklerinin çıkarılmasıyla dilbilgisel derecesi belirlenmiş olur. Bu aynı zamanda özerklik seviyesi de demektir. Dilbilgisel derecesi artan bir birimin özerklik seviyesi, başka bir deyişle bağımsızlık seviyesi, azaldığından dilbilgisel dereceyle özerklik derece birbirine ters orantılı derecelerdir. Buna göre bir birimin dilbilgisel derecesi arttıkça özerklik derecesi azalır, birim daha çok bağımlı bir yapı haline gelmeye başlar.

Birimin dilbilgisel derecesi üç temel özelliğe sahiptir. Bunlardan ilki *ağırlıktır* (weight). Bu özellikte birimin ait olduğu sözcük sınıfında ve sözdizimindeki görünürlüğü incelenir. İkincisi *bağlılıktır* (coalescence). Buna göre birimin sözcük türü olarak ait olduğu sözcük sınıfına ve diğer birimlere bağlılığı değerlendirilir. Üçüncüsü ise *değişkenliktir* (variability). Birimin diğer birimlere göre seçimi ve yerinin değişebilirliği incelenir. Özerklik derecesinin bu üç özelliği birimin dilbilgisellik seviyesini belirlemede ait olduğu iki sıraya göre uygulanmaktadır. Birinci sıra birimin seçimi olarak da adlandırılan sözdizimine girmeden önceki sıra, dizidir. İkincisi ise birimin birleşimi olarak da adlandırılan sözdizimine girdikten sonraki sıra, dizimdir. (Lehmann, 2002, s. 110).

1.1. Ağırlık

Birimin dizisel bütünlüğü veya ağırlığı demek sahip olduğu somut varlığı demektir. Bu somut varlığı onun özelliklerini sürdürmesini, diğer birimlerden ayrılmasını, dizi içinde diğer birimlere göre kesin bir belirginlik kazanmasını sağlamaktadır. Bu özellik dilbilgiselleşmede anlamsal ve fonolojik yönler olmak üzere iki yöne ayrılmaktadır. Birimin anlamsal bütünlüğünün azalması anlamsal kayba, fonolojik bütünlüğünün azalması ise fonolojik yıpranmaya ve sonra kayba neden olmaktadır (Lehmann, 2002, s. 112). Anlam kaybıyla fonetik yıpranma birbiriyle paralel ilerleyen süreçlerdir. Her iki süreç birbiriyle etkileşim halindedir. Ancak anlam kaybı neticesinde mi fonetik yıpranma yaşanmakta yoksa fonetik yıpranma neticesinde mi anlam kaybı yaşanmakta bunu belirlemek pek mümkün değildir. Hatta anlam kayıpları süresince hiçbir fonetik kayıp yaşanmayabilir.

Birimin dizimsel ağırlığı veya yapısal alanı ise birimin oluşmasına yardım eden sözdizimindeki yapısal boyuttur. Birimin bu yapısal boyutu dilbilgisel yapısı tarafından belirlenmektedir. Örnek olarak Türkçe ve Latince durum eklerini düşünelim. Türkçe durum ekleri ad öbeğinden sonraki alanı kapsarken, Latince durum ekleri isimlerdir, bu alanı kapsamaktadır. Birimin dilbilgiselleşme derecesi arttıkça yapısal alanı daralmaktadır (Lehmann, 2002, s. 128).

1.2. Bağlılık

Dizisellik veya dizisel bağlılık birimin biçimsel ve anlamsal olarak kullanıldığı diziyeye tümüyle bağlı olmasıdır. Başka bir deyişle dizisellik birimin ait olduğu sözcük sınıfını belirtmektedir. Birimin dilbilgisel derecesi arttıkça dizisi değişmeye başlamakta, birim alt dizilere doğru geçiş yapmaktadır.

Dizimsel birleşme veya birimin diğer birime bağlılığı birimlerin birbirine yakınlığıdır. Bu yakınlıkla birim diğer birimlerle bağlantı kurmakta sözdizimsel ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Birimin bağlılık derecesi dilbilgisel seviyesine göre yan yana bulunmadan kaynaşmaya kadar çeşitlilik göstermektedir (Lehman, 2002, s. 131-132). Birimin yanındaki birime bağlılığının artmasıyla gerçekleşen birleşme sonucunda birimler arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya başlar, birim ekledikten sonra kaynaşır ve sıfır birimle sonuçlanır.

1.3. Değişkenlik

Dizisel değişkenlik birimlerin seçilebilme ve istenilen bağlamlarda kullanılabilme özgürlüğüdür. Kullanılmak istenen birimler aynı diziye ait olabilecekleri gibi dizi dışı da olabilir. Fakat bu durumda her zaman kısıtlayıcı faktörün bağlam olduğu unutulmamalıdır. Dilbilgiselleşmede dizi dışı kullanım seçeneği ortadan kalkmakta, dizi içi seçim zorunlu duruma gelmektedir (Lehmann, 2002, s. 123-124).

Birimin dizimsel değişikliği sözdizimindeki serbestliğidir ve bu serbestlikle birlikte kendi bağlamı içinde yerinin değişebilirliğidir. Birimin dilbilgiselleşmesi temel olarak diğer yapılara göre yerinin değişkenliği ile ilgilidir. Dizimsel değişkenlik azalırken dilbilgiselleşme artmaktadır (Lehmann, 2002, s. 140). Bu süreçler birbirleriyle sürekli etkileşim ve ilişki halindedir. Birbirlerinden bağımsız değildir. Bu süreçlerden geçen yapının böylelikle dilbilgisel derecesi sürece girmeden önceki veya bir önceki derecesine göre sürekli artış gösterir¹.

2. *ile* Biriminin Dilbilgisel Dereceleri

Birim, “birliktelik, vasıta, aracılık, karşılaştırma, sıralama, neden, durum” anlamlarıyla bağlaç, edat, durum eki, klitik, isimden zarf görevli sözcükler üreten biçimbirim gibi farklı dereceleri üstlenebilmektedir. Aynı zamanda eklendiği sözcüğü sözcükselleşme neticesinde ayrı bir sözlük maddesine de dönüştürebilir². Bu çalışmada yapının bağlaç, edat ve durum eki dereceleri bir önceki bölümde açıklanan Lehmann’ın (2002) biçim-sözdizimsel yöntemine göre incelenmiştir.

2.1. Ağırlık

Birimde dizisel ağırlığın iki yönünden biri olan anlamsal boyutunda çeşitli derecelerine paralel olarak anlam farklılıkları görülür. Belirlenebilen ilk kullanımlarından itibaren dilbilgisel derecesi yüksek olan birimin anlam içeriği de soyut, dilbilgisel anlam seviyesindedir. Buna göre birliktelik, sıralama, karşılaştırma, araç, fiilin ne ile, kim ile, nasıl olduğu gibi anlamları ifade eder:

- Hemşire *ile* doktorun ismini aldım.
- Şu sıralar İstanbul’da Film Ekimi *ile* sinemaseverler bayram yapıyor.
- Bugün işten çıktıktan sonra eve araba *ile* gittim.
- Ayşe elinde bir tabak tatlı *ile* yürüyor.
- Ahmet yine yanındaki kaplan başı dövmeli genç *ile* konuşuyor.
- Adam olay yerinden hız *ile* uzaklaştı.

Yukarıdaki cümlelerin hepsinde birim soyut, dilbilgisel anlamlardadır. Birinci ve ikinci cümlede birliktelik ve sıralama, üçüncü cümlede araç, son üç cümlede ise fiilin ne ile, kim ile ve nasıl gerçekleştiğini belirtmiştir.

¹ Dilbilgiselleşme ve dilbilgiselleşme süreçleri bu çalışmada söz edilenden çok daha kapsamlıdır (bk. Can, 2017, 2018, 2019, 2021, 2022).

² Birim farklı dilbilgisel derecelere de sahiptir (bk. Erdal, 2000; Ercilasun, 2008).

Dizisel ağırlığının fonolojik yönünde yine belirlenebilen ilk kullanımlarından itibaren fonetik kayıp gerçekleşmekte, böylelikle kendinden önceki birime kolaylıkla bağlanabilmektedir. Buna göre birimin sözcüğü ünlüsü düşer. Ünlüyle biten bir sözcüğe bağlanıyorsa araya yardımcı sesin girmesiyle *-yIA*, ünsüzle biten bir sözcüğe bağlanıyorsa *-IA* biçimlerinde birleşir. Yalnız bu fonetik kayıp ve birleşme zorunlu bir şekilde değil, konuşurun seçimine göre gerçekleşir. Dolayısıyla yukarıdaki örneklerde *ile*'nin aynı zamanda kendinden önceki sözcüğe birleşik biçimleri de kullanımdadır.

Birimin dizimsel ağırlığı veya yapısal alanı birimin oluşmasına yardım eden sözdizimindeki yapısal boyutudur, biçimsel varlığı ve dilbilgisel görevidir. Birimin yapısal alanı ve anlamsal alanı hem dilbilgiselleşme sürecinden önce hem de dilbilgiselleşme sürecinde birbirinden farklıdır. Hatta çoğu zaman dilbilgiselleşme sürecindeki birimin anlamsal yorumu mümkün olmayabilir. Bu nedenle birimin yapısal alanını belirlemede anlamsal ölçütlerden ziyade birimin dilbilgisel derecesi önemlidir. Buna göre *ile* biriminin sözdiziminde kapladığı yapısal alan bağlaç, edat ve durum eki dereceleri çerçevesinde değişiklik gösterir. Bağlaçla edat derecesinin dördüncü seviyesinde kendinden önce ve sonra bağladığı birimlerle birlikte yapısal bir alanı kaplamaktayken derecesinin artmasıyla edat derecesinin beşinci seviyesinde ve durum eki derecesinde artık yalnızca kendinden önceki birim veya birimlere bağlanmasından dolayı yapısal alanı da bu çerçevede daralmıştır.

2.2. Bağlılık

Bağlılık sürecinin dizisel sırası birimin ait olduğu sözcük sınıfını belirtir. Bu süreçte birimin dilbilgisel derecesinin artması neticesinde birim dizi değiştirerek alt sınırlara doğru geçiş yapar. Diğer bir ifadeyle başka sözcük sınıflarına geçerek kategori değişimi ve kayıpları yaşar. İncelenen *ile* biriminin belirlenebilen dilbilgisel derecesi en düşük kategori sınıfı bağlaçtır. Birim süreç içerisinde derecesinin artmasıyla edat, daha sonra ise durum eki kategorisine değişmiştir.

Bağlaç kategorisinde cümle harici kelime, kelime gruplarını bağlar. Fiille doğrudan bağlı değildir. Fiille bağladığı birimlerle birlikte dilbilgisel ilişki içindedir. Bu bağlama biçimi ise kişi, nesne, durumları bağlamak ve yine kişi, nesne, durumları bağlarken, bağladığı birimlerin ya da birimlerden birinin niteliği, özelliği, içeriği bağlama göre açıklanmış birimleri bağlamak olmak üzere iki şekilde gerçekleşir:

- Bu dönemde Osmanlı padişahı *ile* Osmanlı vatandaşları arasındaki ilişkiler yazılı bir belge haline getirilmiştir.
- Tank 4 *ile* diğer tanklar arasındaki ilişki istatistik açıdan önemli bulunmuştur.
- Ekonomik ilerleme *ile* örgütlenmiş dinseliliğin artması arasındaki ilişki Ereğli'nin civar köylerine özgü tekil bir olay değildir.
- Elektriğin bölünemeyen en küçük parçası *ile* bu elektronlar aynı şey midir?
- Üniversite öğrencileri *ile* psikiyatri servislerine başvurmuş yetişkinlerin umut puanlarının ortalamaları değerlendirilmiştir.
- Bilgisayar Mühendisliğini tercih edecek birisi *ile* Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nü seçecek birisinin cevaplayacağı soru türlerine verecekleri ağırlık farklı olacak.

Birinci örnekte kişileri, ikincide nesnelere, üçüncü örnekte ise durumları bağlamıştır. Dördüncü cümlede bağladığı birimlerden ilkinin, beşinci cümlede ikincisinin, altıncı cümlede her ikisinin içerik, nitelik ve özellikleri açıklanmıştır.

Birimin incelenen kategorileri içinden en dikkat çekici kategori ve dilbilgisel derecesi edat derecesidir. Çünkü bu derecesinde sergilediği kullanımlar diğer edatların özelliklerinden oldukça farklıdır. Edatlar kendinden önceki isim ya da isim soylu

birimlerle birlikte kullanılan yapılardır. Başka bir ifadeyle sadece kendinden önceki birim ya da birimlere bağlanabilir, bu birimleri yönetebilirler. Kendisinden sonraki birim ya da birimlere bağlanmazlar. İşte tam da bu noktada *ile* birimi farklı bir kullanım özelliği gösterir. Birim, diğer edatların aksine hem kendinden önce hem de kendinden sonraki birim veya birimlere bağlanabilir. Bu şekilde diğer edatlardan farklı bağlanma özellikleri göstermesinin nedeni birimin bağlaçtan edat kategorisine geçmesinden dolayıdır. Diğer bir söyleyişle birim bağlaçtan edatlaşmıştır. Yalnız araştırmalarda bağlaçlar anlam, biçim, yapı, işlev gibi özellikleriyle daha soyut birimler olması nedeniyle bağlaçların edatlardan daha yüksek dereceli olduğu düşünülür. Bu sebeple *ile* biriminin edattan bağlaç kategorisine geçtiği konusunda görüş birliği hakimdir. Bağlaçlar genel itibariyle edatlardan daha soyut birimlerdir, fakat fiille hiçbir şartta doğrudan dilbilgisel ilişki kuramadıklarından dilbilgisel dereceleri edatlardan daha yüksek değil, aksine daha düşüktür. Dilbilgiselleşme sürecine girmiş bir birimin gelişim ve değişimi düşük dereceden yüksek dereceye doğru olacağından *ile*'nin kategori değişimi *edat* > *bağlaç* şeklinde değil, *bağlaç* > *edat* şeklindedir³.

Birimin bağlanma biçimleri aynı zamanda edat kategorisi içindeki derecesini belirler. Böylelikle kendisinden önce ve sonra birden fazla birimlere bağlandığı kullanımları edat kategorisindeki en düşük derecesini gösterir:

g. Oylarınızla seçilen milletvekilinizin ölümü ile bir sandalyenin boşalması gerekiyor.

h. Yıllardır yatırım paketleri adı ile alınmak istenen ekonomik önlemler bir an önce yaşama geçirilmelidir.

1. Erkeği farklı yönleri ile ortaya koyan yeni koleksiyonlar piyasayı sardı.

Yukarıdaki cümlelerin hepsinde birim hem kendinden önce hem de kendinden sonraki birimlere bağlıdır. Bundan dolayı diğer edatlarda olduğu gibi fiille kendinden önceki birim ya da birimlerle birlikte doğrudan değil, bağlaç kategori kullanımına benzer şekilde bağladığı birimlerle birlikte ilişki halindedir:

j. Haritanın karanlık köşelerinden biri olan bu ev, bize başkaları ile olan duygusal birlikteliklerimizi ve bunların sonuçlarını açıklar.

k. Aziyade romanında, sevgilisi ile gezdiği İstanbul'u betimlemeye çalışmıştır.

l. Bitkilerle tedavi de yapan Aydınar, bitki ile tedavinin belli usul ve sisteminin olduğunu anlatıyor.

Bu örneklerde de hem kendisinden önce hem de kendisinden sonraki birimlere bağlanır. Yalnız bu kullanımlarında kendisinden önceki birim sayısı azalmıştır. Kendisinden sonraki birim sayısı düştükçe edat derecesi de yükselmeye başlar:

m. Sonuçları e-posta ile istemek bazı durumlarda çok kullanışlıdır.

n. Bu durumda, konuların hangi sıra ile tanıtılacağı çalışma planında görülecektir.

o. Her sene su geçirmeyen bir cila ile yenilenmesi uzun süreli kullanım için birinci koşuldur.

Yukarıdaki örneklerde birim kendisinden önce birden fazla kendisinden sonra ise bir birime bağlıdır. Kendisinden sonraki birim sayısı düşmeye başlamıştır. Bu kullanımlarının bir diğer dikkat çekici özelliği ana cümlede kendinden önce ve sonra birden fazla birime bağlanırken yer aldığı yan cümlede diğer edat kullanımına benzer şekilde kendinden sonraki birim ya da birimlere bağlanmamasıdır. Başka bir ifadeyle birim ana cümlede bağlama göre yan cümle unsurlarına her iki yönlü bağlanarak farklı

³ Bağlaçtan edatlaşan sadece *ile* birimi değildir (bk. Can, 2021).

bir edat derece kullanımlarını sergilerken, yan cümlede ise diğer edatlar gibi sadece kendinden önceki birim ya da birimlere bağlanmaktadır. Kendinden önce ve sonraki bağladığı birim sayısının teke düşmesiyle edat derecesi daha da yükselmeye başlar:

ö. Halbuki o, Karabekir Paşa ile anlaşmış bulunuyordu.

p. Yeniden buluşuncaya kadar sevgi ile anımsamanızı isterim.

r. Tolga ile kucaklaşıp daha iyi arkadaş olmak için birbirlerine söz verdiler.

Bu şekilde her iki yönlü bağlandığı birim sayısının teke düşmesinden sonra bir üst dereceye geçerek sadece kendinden önceki birim ya da birimlere bağlanır, kendinden sonraki birimlere bağlanmaz. Böylelikle edat kategorisinin en yüksek derece seviyesine yükselir. Ancak bu derecesinde özellikle kendinden önce bir birime bağlandığı kullanımlarında edat mı yoksa durum eki mi olduğunu belirlemek oldukça güçtür:

s. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Osmanlı ülkesinden afyon satın almaya başlaması ile başta İstanbul olmak üzere bazı merkezlerde afyon sıkıntısı baş gösterdi.

ş. Karşı ittifak sisteminin başındaki bir ülke ile bu yapılabildi.

t. Ahmet ile dışarıya çıkacağız.

Biriminin dilbilgisel derecesinin artması sonucunda bir diğer alt dizi olan durum eki kategorisine geçer ve böylelikle derecesi daha da yükselir:

u. Çoğu çocuk içlerinde kendileri ile birlikte bir kin büyütüyor.

ü. Sandalye on(un) ile beraber geldi.

v. Söz ettiğin konunun ben(im) ile ilgili olmadığını düşünüyorum.

Bu örneklerde ile artık kendinden sonra edat yapıları aldığı için durum eki kategorisinde olduğu açık bir şekilde görülür. Yalnız bu ve benzer kullanımlarındaki durum eki derecesi için sorun teşkil eden kısım, zamirlerle kullanımında kendinden önce de bir durum eki olan ilgi durum ekini alabiliyor olmasıdır. İki ve üçüncü cümlelerde birim yine kendisinden sonra edat yapılarını alması sebebiyle durum eki kategori derecesini gösterir. Fakat *o* ve *ben* zamirlerinden sonra ilgi durum eki de getirilebilir. İlgi ekinin getirilmesi şimdilik tercihe bağlı bir kullanım özelliği olsa da bu ve benzer kullanımlar *ile*'nin edat ve durum eki arası kategori derecesinde olduğu ve belirten kullanımlardır. Buna göre tam bir durum eki gibi edatları isimlere bağlarken aynı zamanda tam durum eki derecesine yükselmediği için kendisinden önce bir durum eki daha alabilmektedir. Yine tam bir durum eki derecesine yükselmediğinden birlikte kullanıldığı isme birleşebildiği gibi birleşmeye de bilir, tercihe bağlıdır. Ancak durum eklerinde böyle bir tercih söz konusu olmadığından durum ekleri zorunlu bir şekilde eklendiği isimle birleşik bir şekilde kullanılabilir. Benzer ara kategori derecesi aslında bağlaçla edat dereceleri arasında da gözlemlenir:

y. Sen(in) ile ben bu işi yapabiliriz.

z. Sen(in) ile bu işi yapabiliriz.

a. (Ben) Sen(in) ile bu işi yapabilirim.

Birim, birinci cümlede iki unsuru bağladığından ve fiilin kişi eki özne görevindeki iki unsurdan dolayı çoğul olduğundan tartışmasız bağlaç derecesindedir. İkinci cümlede bağlaçla edat arası bir derecededir, çünkü *ben* zamirinin kullanımı tercihe bağlıdır. Bu şekilde *ben* zamiri kullanılmadığında ile edat derecesine yükselir, ancak fiilin kişi ekinin yine çoğul olmasından dolayı edat ve bağlaç arası bir derecededir. Fakat son cümlede artık ile bağlaçla edat arasında değil, fiilin kişi ekinin tekil olması sebebiyle *ben* zamiri kullanılsa da edat derecesindedir. Yalnız ikinci ve üçüncü cümlelerde durum ekinin kullanılmadığı zamanlarda benzer şekilde ile'nin edat mı yoksa durum eki mi derecesinde olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Tüm bu farklı ve ara derecelere göre

birimin dilbilgisel derecesinin oldukça değişken ve sabit olmadığı anlaşılır. Kullanım dereceleri henüz tercihe bağlı olmasından dolayı birimin ait olduğu kategori dizisinde de dilbilgisel derecesi yüksek değildir. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere aynı cümlede başka birim ya da birimlerin katılımlarına göre bağlaç veya edat ya da edat veya durum eki derecesi sergileyebilmektedir.

Birimin kendinden önceki birimle yan yana olmadan kaynaşmaya kadar giden birleşme ilişkilerini belirten dizimsel bağlılıkta *ile* bu çalışmada incelenen bağlaç, edat, durum eki derecelerinin tümünde kendinden önceki birimden ayrı kullanıldığı gibi kendinden önceki birimle birleşebilir. Bu süreci de hâlâ tercihe bağlı bir durumdadır.

2.3. Değişkenlik

Dizisel değişkenlikte birimin diğer birimlere göre seçimi incelenir. Bu bağlamda *ile*'nin bağlaç derecesinde kaynaklarda genellikle birbirine eş değerde olduğu belirtilen ve birimine göre seçimi ön plana çıkar. Anlam itibarıyla benzer biçimde birliktelik, beraberlik ve sıralama bildiren ve birimi birçok durumda *ile*'yle değişimli olarak kullanılabilmesinden dolayı birimlerin seçimi tercihe bağlı olarak farklılık gösterir:

- a. Görüntü ve sesin net olmadığı bir sürü yer var.
- b. Bir saf seçeceksek, iyilik ve adaletin yanında olmalıyız.
- c. Hastanelerde oran ve gün olarak daha çok yer işgal ederler.

Yukarıdaki örneklerde *ve*'nin yerine *ile* birimi de kullanılabilir. Ancak bu ve benzer kullanımlar her iki birimin bağlaç olarak eş değerde olduğu yanılığına neden olmaktadır. Birimler aynı dizide olsalar, bazı kullanımlarda birbirlerinin yerlerine geçebilseler de bu birimlerin bağlaç derecelerinin eş seviyede olduğunu kanıtlanamamaktadır. Çünkü aynı zamanda birçok durumda da değişimli olarak kullanılamazlar:

ç. Masada elde ettiğimiz statü, şu ana kadar elde edilmiş ve bundan sonra elde edilebilecek en iyi statüdür.

d. Bu her şeyin ancak "mutlak varlıkla" açıklanabileceğini ve "mutlak yokluk" olmadığını anlatır.

- e. İşletmeler içeriden ve dışarıdan çeşitli çıkar kümelerinin etkisi altındadır.
- f. Vallahi o çok özel ve iyi bir insan.

g. Düğünlerde ve hacı zamanında açık sofralar kurulur sokaklarda, caddelerde.

h. Zengin oğlan, fakir kız, kör şarkıcı filmleri bitmiş, sosyal içerikli ve arabesk filmler dönemi başlamıştı.

Bu örneklerin hiçbirinde *ve* birimin yerine *ile* birimi getirilemez. Çünkü *ile* bağlaç olsa da *ve* gibi cümleleri, sıfatları; bağladığı birimler ek almışsa sağ tarafındaki birimin ek almasını zorunlu kıldığından her iki tarafı aynı eki almış birimleri bağlayamaz. Bu ve benzer kullanımlar birimlerin bağlaç derecelerinin eşit olmadığını, her durumda değişimli kullanılamadıklarını belirtir⁴.

Dizimsel değişkenlikte birimin sözdizimindeki yerinin değişme özellikleri incelenir. Dilbilgisel derecesinin artmasıyla dizimsel değişkenliği azalarak yeri sabitlenmektedir. Derecesi yüksek olmayan bir birim sözdiziminde farklı görevleriyle farklı yerlerde bulunabilirken, derecesinin artmasıyla bu farklılık ortadan kalkar. Buna göre *ile*'nin belirlenebilen ilk dilbilgisi derecesinin bağlaç olmasından dolayı yeri hiçbir zaman serbest olmamış, hep iki veya daha fazla birim arasında kullanılmıştır. Edat derecesinde

⁴ Birimlerin anlamsal ve işlevsel derece farklılıkları bu çalışmada söz edilenden daha fazladır (bk. Gümüşatam, 2019).

bu kategorideki derecesi arttıkça kendinden sonraki birim sayısının düşmesine paralel olarak kullanım yeri sadece kendinden önceki birime bağlı olacak şekilde daralmıştır. Durum eki kullanımı da aynı şekildedir. Üç derecesinde de aynı zamanda bağladığı birimlerin sayısı fark etmeksizin kendisinden önceki birimle birleşerek eklenmesiyle yeri daha da sabitlenebilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada *ile* biriminin dilbilgisel derecelerinden bağlaç, edat ve durum eki dereceleri incelenmiş ve şu sonuçlar tespit edilmiştir:

1. Dilbilgisel derece birimlerin hem sözdizimine girmeden önceki hem de sözdizimindeki kullanım özelliklerini belirlemeye çalışan biçim-sözdizimsel bir süreçtir. Birimlerin her iki dizide göstermiş olduğu fonolojik, anlam, biçim, görev, yapı, bağlılık, sözdizim gibi niteliklerini çıkarmayı amaçlar. Birimlerin kendi içlerinde sergiledikleri bu çok yönlü boyutlarıyla birlikte diğer birimlerle olan ilişkilerini de açıklamaya çalışır. Böylelikle her bir birimin dildeki kullanım serbestliklerini veya zorunluluklarını derecelendirmeyi hedefler.

2. İncelenen *ile* biriminin dilbilgisel derecelerinden en düşüğü bağlaç derecesidir. Bağlaç kullanımında cümle harici kelime ve kelime gruplarını bağlar. Kendisiyle aynı dizide bulunan *ve* birimiyle bazı durumlarda seçim tercihinine göre değişkenlik göstererek birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Ancak bu durum birimlerin her kullanımı için geçerli değildir. Bu nedenle birimler benzer özellikler sergileyebilse de eş derecede değildir. *Ve* biriminin bağlama derecesi *ile* biriminden daha yüksektir. Bazı durumlarda *ile*'nin bağladığı birimlerden birinin kullanımı bağlama göre tercihe açık olabildiğinden bu şekildeki kullanımlarında bağlaçla edat arası bir dereceyi gösterir.

3. Bağlaç derecesinden sonraki derecesi edattır. Birimin bir önceki derecesi bağlaç olduğundan edat kullanımları diğer edatlara göre oldukça farklıdır. Edatlar yalnızca kendinden önceki birim ya da birimlere bağlı olan yapılardır, kendilerinden sonraki birimlere bağlanmazlar. Tam da bu noktada *ile* diğer edatlardan ayrılır. Birim, bağlaçtan edatlaştığı için edat derecesinde de kendisinden sonraki birim ya da birimlere bağlanmaya devam eder. Edat derecesi yükseldikçe kendinden sonraki birimlere bağlılığı azalarak son bulur. Buna göre edat derecesinde kendinden sonraki birimlerin durumuna göre beş farklı derece özelliği gösterir. Bunlar içinde en yüksek derecesi artık kendinden sonra hiçbir birime bağlanmadığı kullanımlarıdır. Böylelikle diğer edatlar gibi sadece kendinden önceki birim ya da birimlere bağlanır.

4. Edattan sonra dilbilgisel derecesi daha da artar ve durum eki derecesine yükselir. Kendinden önceki birim ya da birimlere bağlı olmakla birlikte kendisinden sonra edat yapıları da gelebilir. Ancak bu edat yapılarının kullanımı bağlama göre seçim serbestliğine sahip olduğundan ve kendisinden önce başka bir durum eki de gelebildiğinden bu şekildeki kullanımlarında bağlaçla edat arasında olduğu gibi edatla durum eki arası bir derece sergiler.

5. Birim incelenen üç derece kullanımlarında aynı zamanda kendinden önceki birimle birleşebilir. Bu durum da yine hâlâ tercihe bağlıdır. Tüm bu araştırma çerçevesinde belirlenen bulgulara göre *ile* biriminin dilbilgisel derece ölçeği *bağlaç > edat > durum eki* şeklindedir.

Kaynakça

- Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S. (1983). *Sözcük türleri*. Ankara: TDK Yay.
Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yay.
Can, M. (2017). Dilbilgiselleşme ve edat kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 37-67.

- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve eski uygurca edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Can, M. (2019). Dilbilgiselleşme ve ikincil edat kavramı. F. Ağca, A. Koç (Ed.), *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 371-381). Eskişehir: Esogü Basımevi.
- Can, M. (2021). Dilbilgiselleşme ve bağlaç yapısından edat yapısına dilbilgiselleşme süreci. N. Ergün, K. Üstün (Ed.), *Hacettepe Türkoloji 50. yıl Armağanı* içinde (s. 151-167). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Can, M. (2022). Dilbilgiselleşme çerçevesinde Yunus Emre’de bir metaforu. C. Vatandaş, H. Kaya, F. Ege, M. Can ve Y. Çağlar (Ed.), *Yunus Emre Hayatı-Düşünceleri-Eserleri* içinde (s. 141-157). Ankara: TBMM Basımevi.
- Demir, N., Yılmaz, E. (2010). *Türk dili el kitabı*. Ankara: Grafiker Yay.
- Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. A.Göksel, C. Kerslake (Ed.), *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of The Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford, August*, (s. 12-14, 1998). Wiesbaden.
- Ergin, M. (1958). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2008). La enklitiği ve Türkçede bir “pekiştirme enklitiği” teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 35-56.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Göksel, A., Kerlake, C. (2005). *Turkish: comprehensive grammar*. London and New York.
- Gümüştam, G. (2019). [ve ~ ile] Biçimbirimlerin eşdeğerlikleri üzerine. *Türkbilig*, 37, 123-137.
- Hacıeminoğlu, N. (1971). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Heine, B., Reh, M. (1984). *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Hamburg: H. Buske.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri (Şekil bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London and New York.
- Lehmann, C. (2002). *Thoughts on grammaticalization (Second, revised edition)*. Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9: Erfurt.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization (3rd edition, draft version)*. Berlin: Language Science Press.
- Lewis, G.(2000). *Turkish grammar (Second edition)*. Oxford: Oxford University Press.
- Underhill, R. (1976). *Turkish grammar*. The Mit Press.

Elektronik Kaynaklar

Türkçenin Ulusal Derlemi. (2023, 25 Mayıs). Erişim adresi: <https://www.tnc.org.tr/>